

Sociološki odzivi na probleme okolja*

1. Zadrega sociologa

Sociolog se danes pogosto znajde v zadregi, ko (če sploh) poizkuša istočasno upoštevati dvoje zahtev: po eni strani naj bi se odzival na vse večje probleme (naravnega in grajenega) okolja; obenem pa naj pri tem ne bi zanemarjal svoje specifične profesionalne oz. znanstveno-disciplinarne identitete. Najtežje je prav dosledno upoštevati eno in drugo. To se kaže v primerih, ko se posamezni sociologi angažirajo v ekoloških gibanjih in (ali) tako, da kritično izpostavljajo različne pojavne oblike ogrožanja naravnega okolja, pri čemer puščajo ob strani vprašanje, kaj pri vsem tem pravzaprav predstavlja prav njihovo specialnost. S tem bodisi zahajajo v zdravorazumsko razpravljanje ali (in) pa laično posegajo v druga strokovna področja. Po drugi strani pa gre spet za poenostavitev s tem, če ostajajo v ustaljenih pojmovno-teoretskih okvirih ter znotraj splošno sprejete metodologije raziskovanja na svojem disciplinarnem področju, pa četudi se jim s tem izmika aktualna problematika ter ostajajo neodzivni na spremembe in potrebe ljudi v svojem okolju.

Tako se zastavlja vprašanje, koliko in kako lahko preučujemo in pojasnujemo spremembe v (fizičnem) okolju, ne da bi s tem izstopili iz predmetnega področja sociologije (ali politične znanosti ipd.)? Ekološke probleme tudi sociologi dostikrat predstavljajo brez vsakršne sociološke konceptualizacije. Toda ekološki problem ne moremo avtomatično enačiti in obravnavati kot sociološki problem. Opisno predstavljanje sprememb v fizičnem okolju, kot so npr. onesnaževanje vode, onesnaževanje zraka, hrup, »kisel dež« in umirajoči gozdovi, deponiranje jedrskih odpadkov ipd., ne glede na to, kako usodno lahko vplivajo na ljudi, še ne moremo šteti kot vlogo sociologa in prispevek sociologije. Tudi če predstavljamo zaznave ali stališča ljudi do teh pojavov, še nismo prišli do sociološke analize (če tega ne postavljamo v kontekst analize strukturnih družbenih sprememb). Isto lahko rečemo za nizanje študij posameznih primerov (case studies), pa bodisi da gre za opisovanje razmer v posameznih krajih, za posamezne odločitve o spornih lokacijah ipd.

Zrcalna slika te problematike pa se kaže – kot je to označil že William Catton – v akademskem provincializmu sociološke »človeške ekologije«, ki je izgubila stik z biološko utemeljeno ekologijo in z današnjo aktualno problematiko (varstva) okolja. Pri tem je mišljena predvsem težnja k zapiranju v okvire konceptualizacije, ki se je osredotočala na pojasnjevanje vzorcev prostorske distribucije ljudi in pojavov v urbaniziranih metropolitanskih območjih (kar je obenem predstavljalo klasično zasnovo urbane sociologije v času med obema vojnoma, predvsem na podlagi raziskovanj v okviru t. i. »čikaške šole«; gl. Z. Mlinar, 1977). V kolikor je šlo za vztrajanje v tako vzpostavljenih socioloških okvirih tudi še po drugi svetovni voj-

* Ta tekst predstavlja delno spremenjeno in razširjeno verzijo uvodnega nagovora, ki ga je imel avtor na mednarodnem posvetovanju »Environmental Constraints and Opportunities in the Social Organization of Space«, RC 24, ISA, Udine 7. junija 1989.

ni,¹ je to pomenilo, da je sociologija (človeška ekologija) ostajala neodzivna do ekološke krize, ki se je poglobljala vzporedno z vse večjimi človekovimi zmožnostmi poseganja v okolje. Zato je razumljivo, da se je npr. v ZDA, v Italiji in drugod izoblikovala še nova vsebinska usmeritev (sekcija v okviru ameriške in italijanske sociološke asociacije), ki se osredotoča na »sociologijo okolja« (environmental sociology). Pri tem ne gre le za nekakšno delitev dela; različne vsebinske preokupacije izražajo tudi različna razumevanja in razlage o tem, kaj povzroča krizo okolja in kako jo je mogoče reševati.

2. Spoznavne, tehnološke in ideološke osnove izključevanja (sociologije) okolja

Do sedaj sem nakazoval nekatera nerešena vprašanja, ki bi jih lahko označil kot *spoznavne omejitve* za vključevanje okolja v sociološko pojasnjevanje. To je predvsem zadrega (ali pa nedoslednost), do katere prihaja ob poizkusih razširjanja sociološkega pojasnjevanja preko ožje sfere družbenih procesov, tako da bi vključevalo tudi spremembe v biosferi oz. fizičnem okolju. S tega vidika gre torej predvsem za neizgrajenost sociološke konceptualizacije ter eventualno za razhajanja glede samega razumevanja (potencialne) vloge in predmeta sociologije.²

Vendar pri tem ne gre le za to, da bi se zaradi znanstvene rigoroznosti izogibali razširjanju predmetnega področja. Gre tudi za različne poglede na težo problema (ekološke krize) ter njegovo rešljivost ali nerešljivost v krajšem ali daljšem časovnem razdobju. V tem smislu sta imeli v preteklih desetletjih pomembno vlogo zlasti dve razlagi problemov okolja (»ekološke krize«).

Prvo lahko označim kot »tehnološki optimizem«. S tega zornega kota današnji problemi okolja nimajo posebno velike »teže«, saj imajo le nekakšen prehodni značaj in njihova rešljivost sploh ni vprašljiva; vse je le vprašanje tehnologije, pa bodisi da gre za to, kako zagotoviti čisto vodo, kako preprečiti onesnaženje zraka, ali kako rešiti problem prenatrpanosti v velikih mestnih naseljih ter zagotoviti potrebno število parkirnih mest za avtomobile (npr. v garažnih hišah) ipd. V tem smislu je le treba uporabiti – bodisi že znane ali pa eventualno razviti še nove – tehnološke rešitve. To pa seveda terja večja finančna sredstva, ki jih lahko zagotovi le materialno bogata družba; do materialnega bogastva pa nas spet vodijo predvsem tehnološke inovacije in tehnološki razvoj.³

Znotraj »socialističnih držav« pa je izstopal črno-beli ideološki radikalizem, ki je vso težo ekološke problematike prenašal izven lastnega sistema, v zunanji prostor kapitalistične družbe ter jo pojasnjeval (izključno) kot posledico profitne

¹ To pa je bila močna težnja zlasti v ZDA, dokler ni prišlo do preusmeritve na marksistično zasnovano »novo urbano sociologijo« (Manuel Castells in drugi); pa tudi ta se ni dosti ukvarjala s problematiko naravnega, fizičnega okolja in se je bolj osredotočala na ekonomsko sfero in strukturne spremembe v zvezi s proizvodnjo, distribucijo, potrošnjo in upravljanjem. Eden od znakov takšnega zapiranja »človeške ekologije« je viden v tem, da se avtorji, ki so sledili usmeritev čikaške šole, včasih skoraj z neverjetno doslednostjo niso niti enkrat »spozabili« in med uporabljenimi viri upoštevali še koga, ki drugače pojasnjuje prostorsko-družbene procese.

² Pri nas je prof. Radomir Lukić zastopal koncept sociologije, ki se omejuje izključno le na obravnavo družbenih procesov; medtem ko nekateri drugi – zlasti bolj filozofsko usmerjeni avtorji – v tem vidijo umetno, neživiljenjsko izdvajanje iz celovitosti realnega sveta.

³ Glede na velik tehnološki napredek, ki se kaže v zadnjih desetletjih, še zlasti v ZDA, se zdi razumljivo, da je takšna miselnost najbolj značilna prav tam. To se povezuje še z izobiljem naravnih virov in teritorialnim prostranstvom, ki pogojuje prepričanje o neomejenih možnostih, kar vse pušča le malo prostora za razmišljanje o mejah rasti ipd. Če k temu dodamo še pristranost, do katere prihaja zaradi večje vezanosti teoretične misli na vrhne sloje družbene strukture (večja materialna sredstva, materialne koristi, večje možnosti »umika« ekološki ogroženosti ipd.), postane »sociologija okolja« toliko bolj odvečna.

logike blagovnotržnega gospodarstva. Takšen radikalizem je predstavljal slepilo in razdolžitev za (ne)angažiranje v lastnem okolju. Še nedolgo tega so nekateri pri nas ocenjevali akcije, kakršne je organiziral Rimski klub, le kot dejavnost služabnikov buržoazije.

S tem zahajamo v širši družbeni kontekst, ki prehaja zastavljene okvire naše razprave na tem mestu.

3. Značilna razumevanja odnosa do narave

V razmeroma kratkem času se je tudi razumevanje odnosa med človekom (družbo) in okoljem močno spreminjalo. Poizkusno lahko identificiramo tri značilne pristope:

a) Prilagajanje na okolje in ohranjanje ravnotežja.

V prvi fazi sociološkega odzivanja na spremembe v okolju, ki se pojavlja kot »človeška ekologija«, je bilo značilno, da je šlo za prevzemanje temeljnih pojmov iz biologije oziroma iz rastlinske in živalske ekologije. To nam ponazarja raba pojmov, kot so adaptacija, ravnotežje, tekmovanje (borba za obstoj, preživetje močnejšega). Tu naj bi šlo torej za »biologizem« v sociologiji, ki ni upošteval posebnosti družbenega dogajanja in aktivno vlogo človeka.

b) Prometejska vizija vloge človeka in človeške družbe.

Marksistična vizija o prometejski vlogi človeka v družbenem razvoju je predstavljala podlago za kritično zavračanje nakazane konceptualizacije, ker se le-ta preveč usmerja na pasivno vlogo človeka, tj. na prilagajanje na okolje, namesto da bi izpostavljala tisto, kar je njegova specifična kvaliteta, namreč – spreminjanje okolja glede na svoje lastne ustvarjalne dispozicije in potrebe. Človek naj bi vse bolj krepil svojo moč v odnosu do naravnega okolja in postajal njegov gospodar.

V okviru takšne razlage dobijo nepredvideni, nenameravani in neželeni učinki človekovega poseganja v okolje povsem postranski, obrobni pomen.

c) Dialektika razmerja objekta in subjekta.

Poglobljanje ekološke krize pa vse bolj potrjuje (že Engelsovo) misel, da mora človek tudi precenjuje svoje zmožnosti gospodovanja med naravo, tako da se mu le-ta kaj lahko tudi »maščuje«. Vse bolj očitno tudi pri tem ne gre le za enosmeren odnos. Krepitev vloge človeka kot subjekta in dejavnika sprememb ga vzporedno vse bolj postavlja tudi v položaj odvisnosti in v vlogo objekta. Glede na to je značilno, da obema prejšnjima enostranostima (podrejenost okolju, dominacija nad okoljem) danes sledi bolj celostno in realno razumevanje obravnavanega razmerja. Danes bi že lahko izpostavili kritiko kritike in zavrnilo ideološko zasnovano pretencioznost, ki je – še zlasti v sedemdesetih letih – ušla z vajeti objektivne vezanosti na okvire enotnosti nasprotij objekta in subjekta. Negativne posledice, ki se pojavljajo kot nepredvideni učinki (drugega ali tretjega reda ipd.) zaradi parcialnega poseganja v okolje, vse bolj jasno terjajo celostno obravnavo tako v raziskovanju (teoriji) kot v političnem delovanju (v praksi).

4. Relevantni koncepti in teorije: primer ekoloških gibanj

Če naj bi presegli že nakazani »akademski provincializem«, tj. disciplinarno zaprtost in odmaknjenost, prav tako kot tudi zdravorazumsko (ali pa površinsko deskriptivno-pozitivistično) raven obravnave problematike okolja, bi lahko soci-

ologi uporabili vrsto teoretičnih spoznanj in konceptov, ki so jim že na voljo in ki so jih izoblikovali tudi izven ožjega področja človeške ali socialne ekologije. To se zelo nazorno kaže na primeru ekoloških gibanj in konfliktov, ki so bili osrednji predmet obravnave na posvetovanju v Udinah.

Takšna srečanja omogočajo hitrejšo kumulacijo znanja, saj na enem mestu takoj dobimo vpogled v dogajanje v večjem številu različnih situacij, kar je nujni – ne pa še zadostni – pogoj za posploševanje. Da bi presegli mehanično kopičenje »primerov« v teoretično praznem prostoru (kar bi pomenilo zelo počasen proces učenja), pa je treba bolj eksplicirati relevantne razsežnosti teoretskega konteksta obravnave. Najprej gre za enostavnejša vprašanja, s katerimi lahko posamezne primere navezujemo na sociološko teorijo, ali pa vsaj tipološko strukturiramo predmet obravnave, kot npr.:

- ali ekološka gibanja (environmental movements) preprosto nasprotujejo zaznani grožnji, ali imajo tudi afirmativno vlogo v družbenem spreminjanju?

- ali predstavljajo le ad hoc odzive, ali gre za akcije, ki naj bi privedle do celovite družbene preobrazbe?

- kdo in v kolikšni meri se zaveda problemov okolja in kako se to navezuje na prizadete interese ter na spremembe v individualnem in kolektivnem delovanju?

- do kakšnih razlik prihaja med ekološkimi gibanji, ki predstavljajo odziv na razmere, v katerih imajo ljudje malo ali celo nikakršnih možnosti, da bi »pobegnili« oz. da bi se izognili problemu, in kjer (kadar ali za kogar) so jim »ubežniške rešitve« (»eskapizem«) brez nadaljnjega na voljo.

To je le nekaj vprašanj, ki nakazujejo, kako naj bi spodbujali medsebojno oplajanje teoretične relevantnosti in bogastva empirične raznovrstnosti: Ilustrativno lahko prikazemo, kako nas prav zadnje vprašanje navaja k analizi, ki nam pojasnjuje nekatere temeljne značilnosti ali neodzivnosti ljudi na probleme okolja.

Ubežniška »rešitev« ni enako dostopna vsem slojem in družbenim skupinam. Istočasno ko se eni izognejo problemu, le-ta za druge ostaja ali pa se še celo poslabšajo možnosti za njegovo reševanje. Ker si takšno ubežništvo najlažje zagotovi elita (višji sloji), ki obvladuje materialna sredstva, prostor in družbeno moč ter pristojne institucije, je s tem povečana verjetnost, da tudi sistem kot celota ne bo reagiral (ali pa bo nasplošno – z zamudo reagiral) na probleme okolja. Na podlagi A. Hirschmanove teorije o »izhodu, glasu in lojalnosti« (exit, voice and loyalty) bi lahko rekli, da ima elita večje možnosti za »izhod« (tj. za pobeg oziroma parcialno, individualno rešitev), s tem ko si zagotovi svojo nišo v okolju; s tem pa se zmanjša verjetnost njenega »glasu«, tj. angažiranje za reševanje problematike okolja, katera – za večino prebivalstva – še naprej ostaja ali pa se celo zaostčuje.

Večina pa ne more pretendirati na takšno ubežniško »rešitev«, niti ne more računati na ustrezno odzivnost institucij, ki so pod prevladujočo kontrolo tistih, ki so že »rešili« problem. Najnižji sloji imajo najmanjše možnosti »izhoda« (dostopnih alternativ), kot tudi najmanjšo usposobljenost oz. kvalifikacije za »glas« (nastopanje, protest, odpor), s katerim bi preprečili moteče poseganje v njihovo okolje.

Primeri iz domačih in tujih logov so zelo nazorni. Delavci so najpogostejše izpostavljeni največjemu onesnaženju iz bližnjih tovarniških obratov, kot je npr. cinkarna v Celju, ali pa obrat za predelavo kož v Zalogu pri Ljubljani ipd.; ob enem lahko računajo le na majhno odzivnost pristojnih institucij, na omejeno podporo in počasno reševanje problemov, ki prav njih najbolj prizadevajo. Ko se je pojavljala potreba, da bi speljali novo avtocesto skozi pozidane mestne predele v velikih mestih v ZDA, so ugotovili, da so takšne projekte najlažje uresničili tako,

da je cesta potekala skozi delavske četrti, saj je bil tu (javno izraženi) odpor najmanjši oz. so ga najlažje obvladali.

Tako se zdi, da se reševanje problemov okolja pojavlja v nekakšni slepi ulici: tisti, ki imajo sredstva in moč, si prvenstveno iščejo rešitev le zase; tisti pa, ki se ne zmorejo izogniti problemu, tudi nimajo sredstev in kvalifikacij, da bi uveljavili njegovo (celovito) rešitev. V zvezi s tem pa bi lahko tudi formulirali in empirično preverjali hipoteze o tem, kateri sloji bodo najbolj ali najmanj številčno prisotni med nosilci ter udeleženci ekoloških gibanj. Ugotovitve nekaterih raziskovalcev o nadzastopanosti srednjih slojev tako dobijo širši teoretični pomen.

Vendar pa na tem mestu lahko pritegnemo spoznanja o »megatrendih« (Naisbitt) in dolgoročnih razvojnih procesih, kot sta globalizacija in individuacija. Z vdirka globalizacije upoštevamo širjenje medsebojne odvisnosti v delovanju ljudi tako v fizičnem kot v družbenem prostoru. Iz tega pa izhaja, da se zmanjšujejo možnosti izdvojenih, parcialnih rešitev, tudi ko gre za probleme okolja. To izdvajanje postane nemogoče tako na ravni posameznika kot na lokalni ali nacionalni ravni. Problemom v zvezi z onesnaženjem ozračja je vse težje ulti, ne glede na razpoložljiva materialna sredstva, politično moč ipd. Ne le posamezniki, tudi posamezne države ne morejo zadržati vse številnejših posegov od zunaj na svojih mejah. Problem izumiranja naših gozdov postane nerešljiv, če nanj reagiramo v ustaljenih okvirih našega delovanja, recimo v občini, republiki ali tudi v državnem merilu, saj »kisel dež« ne pozna lokalnih in državnih meja. V tem smislu politično odločanje, pa tudi znanstveno raziskovanje zaostaja in s tem s svoje strani pogojuje današnjo ekološko krizo, namesto da bi jo reševalo. Čim bolj prostor izgublja svojo varovalno, izolacijsko vlogo, tem bolj vsakdo postaja izpostavljen globalnim, planetarnim problemom in je obenem odvisen od globalnih rešitev.

Na nižjih stopnjah tehnološkega in ekonomskega razvoja se praviloma postavlja vprašanje: kdo bo imel koristi in kdo bo plačal ceno za škodljive posege v okolje. V tem je implicitno nakazano, da gre lahko za različno (poraz)delitev pozitivnih in negativnih posledic na različne subjekte. V zvezi s tem so znane rešitve:

a) v tem smislu, da se problem zmanjša na ta način, da se negativne posledice razprši na širši prostor oz. na večje število prizadetih; z višjim dimnikom se zmanjša intenziteta onesnaževanja v neposredni okolici toplotne, ki je (zaradi ekonomičnosti) sicer locirana v samem mestnem naselju;

b) druga znana oblika parcialnega ali ubežniškega reševanja problemov v smislu eden na račun drugega pa je znan kot prenos ekološko škodljive tehnologije iz razvitih na manj razvita območja, pa bodisi znotraj države (republike) ali v mednarodnem merilu.

Toda v procesu globalizacije postaja takšna »igra ničelne vsote« (zero sum game) vedno manj uporabna. Namesto »eskapizma« ali modela zero sum game, lahko današnjo ekološko krizo vse bolj pojasnujemo na podlagi modela »skupne usode«. Približujemo se namreč situaciji, v kateri neželjenih učinkov, tako prostorsko kot glede na subjekte ni več mogoče ločevati od koristi, ki jih prinaša določeno poseganje v okolje. V takšni situaciji pa lahko pričakujemo tudi različni strukturni profil udeležencev v ekoloških gibanjih in spremembo v značaju konflikta, v katerega so vpleteni.

Raziskave, ki so bile med drugim predstavljene tudi na posvetovanju v Udinah, izkustveno potrjujejo, da se tudi ekološka gibanja internacionalizirajo in tako odzivajo na izziv globalizacije v planetarnem merilu. Obenem pa vsak posameznik planetarne probleme vse bolj doživlja kot svojo lastno usodo in jih torej individualizira.

Čeprav z nekakšnim »faznim zaostankom« se torej tako sociologija kot ekološka gibanja odzivajo na spremenjene razmere v današnjem svetu. Vprašanje je le, ali bomo dosegli, da bi to delovanje v bodoče postalo – anticipativno.

LITERATURA:

1. Catton R. Williams Jr. and Riley E. Dunlap (1989) *Competing Functions of the Environment: Living Space, Supply Depot, and Waste Repository*, referat, Research Committee for Social Ecology, ISA, Udine.
2. Catton R. William Jr. (1982) *Overshoot: The Ecological Basic of Revolutionary Change*, Urbana and London: University of Illinois Press.
3. Hegedus Zsuzsa (1989) *Social Movements and Social Change in Self-Creative Society: New Civil Initiatives in the International Arena*, *International Sociology*, Vol. 4, No. 1.
4. Makarovič Jan, *Pogoji bivanja v KS Zalog in problem varstva okolja*, I: Sociološki vidiki, Ljubljana: Raziskovalni inštitut FSPN.
5. Mlinar Zdravko, Henry Teune (eds.) (1978) *The Social Ecology of Change*, London: Sage Publications.
6. Persanyi Miklós (1989) *Umweltschutz und nationale Souveränität*, Internationales Symposium der Friedrich Ebert Stiftung, Berlin, 13–14 Januar.
7. Turen Alen (1983) *Sociologija društvenih pokreta*, Beograd: Radnička štampa.

LESTER W. MILBRATH

UDK 504:329.13

Svetovno ekološko gibanje v nastajanju

Ekološko gibanje kot družbeno učenje

Svetovno ekološko gibanje najlažje razumemo, če ga obravnavamo kot odločno prizadevanje zaskrbljenih državljanov za pospešeno družbeno učenje o porajajočem societalnem problemu – o poslabševanju njihovega okolja. Ljudje širom po svetu so se soočili s problemi njihovega okolja (pogosto so sami čutili tudi posledice delovanja tega problema) in si sedaj skupaj prizadevajo za to, da bi se tudi njihovi sodržavljanji soočili s temi problemi in jih blažili. Problemi okolja so postali endemični in resni po vsem svetu in začenjamo spoznavati, da so nekateri od teh problemov globalni. Poraja se svetovno ekološko gibanje, ki nam pomaga, da bomo zvedeli o teh problemih več, pa tudi, da se bomo naučili, da moramo delati skupaj pri iskanju rešitev. V skoraj vseh državah prihajajo glavne pobude za reformo družbenega obravnavanja okolja iz lokalnega nivoja. Milijoni državljanov na nešteti krajih, ljudje, ki se nimajo za ekologe ali politične aktiviste, so postali ekologi v trenutku, ko so začeli ekološki problemi resno učinkovati na njihovo vsakdanje življenje. Uveljavljeni voditelji, ki pred tem niso hoteli priznati lastnih napak v presoji in tudi ne vodilnega položaja v zvezi z okoljem, so bili zaradi vztrajnih zahtev razburjenih državljanov prisiljeni razviti ekološko zavest.

Evolucijski vzorci ekološkega gibanja

Proučevanje ekoloških gibanj nam razkriva, da se razvijajo skladno z nekaj preprostimi načeli: 1) Najprej spoznavamo preproste in očitne stvari in šele nato